

МИЛОСАВ БАБОВИЋ, Београд

МИХАИЛО ЛАЛИЋ У ЛОГОРУ „ПАВЛО МЕЛАС“

(фрагмент успомена)

Кад је Михаило Лалић матурирао и пошао на студије, остала је прича о њему у Беранској гимназији, у којој су посебно цењени даровити математичари и „писмени“ ђаци. Професор српског језика Ђуро Пешић дошао је на час са прегледаним задацима и пред ученицима казао: „Твој задатак, Лалићу, заслужује више од петице и ја сам га оценио са шест, иако те оцене нема!“

Ову причу сам чуо од Лалићевих вршњака, као ђак четвртог разреда гимназије. А први пут сам га срео маја 1943, када су ме Немци заробили и са групом рацијом похватаних Белополјаца дотерали у Пећ. У дугој хали пилане Ђуровића било нас је бар две стотине, али се могло седети на гомилицама струготина. Душан Цемовић, студент медицине, који је Лалића познавао из Београда, приметио га је и казао:

— Види богати! Ено га Михаило Лалић... онај у црвеном сукненом оделу, ослоњен на зид.

Ја сам раније прочитао његову причу „Обрад и Мајо“ и два три чланка у „Младој култури“ и радо сам прихватио Цемовићев предлог да се поздравимо са њим. Приликом руковања, Лалић се извинио што не устаје, казао је да га боли нога. Касније, у логору „Павло Мелас“, испричао ми је да му је, оног јутра кад су Немци опколили затвор у Колашину, Љубиша Милачић секиром скидао оков и у хитњи повредио ногу. То га је, међутим, спасило, јер су Немци оковане затворенике стрељали на Матешеву. Памтим да је Лалић био необријан, блед, потиштен. Сукнено одело, опанци, беле вунене чарапe, све је деловало туђе на њему; другачије сам замишљао писца из Београда. Већ у лепо браон одело и чисте црвене ципеле — једино осмех што роватно је на мој утисак утицао изглед његовог суседа одевеног

лице у овој невеселој маси. Духовно бодар. По томе га памтим. То је био Радомир Јанкетић.*

Када су нас Немци спроводили из Пећи на Сајмиште, нисам био у истом фургоњу са Лалићем. А на Сајмишту смо лежали на суседним двоспратним креветима, без постеља. Дању смо читали на боксовима поруке Јевреја, који су пре ликвидације били смештени у том павиљону. Лалић је нашао поруку познаника, Соломона званог Спиноза, студента са Дорћола: „Нашу породицу су целу уморили“.

— Тако ће и нас, — огласио се Светозар Тошковић, студент медицине, родом из Равне Ријеке.

— Све неће... Али нас из колашинског затвора могу, — казао је Лалић.

— Ко зна сад, у овом мравињаку, ко је ко? — није се сложио Цемовић.

— Нас познају. Овде је и командир страже колашинског затвора, жандарм Ракочевић.

Заћутали смо свак са својим мучним мислима.

Ноћу су ме пробудили гласови, уствари јауци. Разногласни, јектави, распамећени. Видим, Лалић се налактио и слуша. У неосветљеној сали чуо се жагор — многи су били будни. Касније смо дознали да јауци допиру из Мађарског павиљона у коме усташе ноћу муче логораше. Слушати њихову вриску такође је било мучење.

На Сајмишту је владала дизентерија. Цемовић је предложио да покушамо добити из кухиње прокувану воду. Узео сам две чутуре и упутио се у логорску кухињу. Тамо ме је стражар, чим сам затражио воду, испсовао и ударио палицом по руци. Кад сам се вратио, сви су приметили да ми се десила нека непријатност и заређали питањима: „Шта је било? Што си тако блијед! Камо вода?“. Испричао сам. Извијајући обрве, Лалић је казао да ме утеши:

— Сад морамо бити спремни на сваку невољу.

Изразио сам запрепашћење што стражар није Немац; говорио је нашим језиком.

— Нема више ништа *наше* са њима!

А после кратког ћутања:

— Платиће они ово... Само не знам хоћемо ли доживети освету!

Тај дан и овај догађај били су почетак нашег зближавања. Старији од мене седам година, препатио осаму позадинца, и бесана чекања у колашинском затвору да на њега дође ред за Брезу, Лалић је осетио да ми је потребна потпора у несрећи која нас је снашла. То сам наслутио кад смо стигли у логор „Павло Мелас“, код Солуна; у сали је заузео место и за мене, јер је он имао торбу (обравницу) за под главу, а ја нисам имао ни-

* Прототип Црног, јунака Лалићевог романа „Раскид“.

шта. Док се у огромној сали смештало стотинак људи, казао је: „Има горе од овог, много горе“, алудирајући на колашински затвор, а вероватно и да ме ободри.

Кад сам почео да радим у логорској болници, уредно сам му носио лекове против главобоље, на коју се стално жалио, често витамине и своје следовање цигарета. Лалић је тала страшно пушио: углови усана црнели су му се од никотина. У логору једва ако је било петнаестак интелектуалаца, а ни са трећином од тог броја није се могло разговарати о питањима која су нас интересовала, зато сам ја тражио њега и он мене. Управник болнице Цемовић желео је да Лалића заштити од тешких радова и малтретирања на радилиштима и давао му је „поштеде“ и кад није тражио, зато истине ради морао рећи да у „Раскиду“ аутор није објективно креирао његов лик. Када сам му упутито овај приговор у писму, Лалић је у одговору признао да је „роман писао са пизмом“.

После опоравка у болници од Колашина, Сајмишта, болести у путу, Лалић је извесно време радио у столарској радионици — писао на дрвеним крстовима имена немачких војника, изгинулих на далеком Афричком фронту. Када сам га посетио и донео му цигарете, одмах је задимио. У разговору сам чуо мисао коју памтим. Показујући ми крстове са исписаним именима, казао је да постоји неко сродство писма и националног самоосећања. Немци су, поред латинице, измислили готицу! Колико је у њеним словима непотребних завијутака, продужетака, лукова надувених, китњастих дијакритичких знакова. А све то одаје тежњу да буду изнад других, да се испрсе и наките. Пожалио се да је тешко писати четкицом слова, а затим додао да би ипак пристао да ради и ноћу, само нека гину!

И јетки осмех му измени необријано лице.

Почетком јула доживео је драматичну незгоду. Настале су врелине и није могао носити сукнене рајтхозне па се довио и од платненог цака, у коме је паковано брашно, сам је скројио и сашоо кратке панталоне. Да ли случајно или намерно, тек орао са хакенкројцем нашао се на туру. Приметио је то стражар на пристаништу, где је група радила, разбеснео се, викао на Михаила и натерао га да бензином спере грб. Прао је дуго и опрао, а када је навукао панталоне, бензин је пекао кожу бутина и не могући да издржи, потрчао је и скочио у море. Стражар је, међутим, схватио да Лалић хоће да бежи из страха од казне, повикао „халт, халт!“ и уперио пушку. Логорашки из групе су престрављени панично дозвали Михаила и он је брзо допливао. Шваба је грубо псовао, претио, замахвао кундаком, а Лалић са оно мало речи које је знао покушавао да објасни да није хтео да бежи, већ је морао запливати, јер га је бензин пекао.

Ја ипак мислим да је грб намерно окренуо позади.

Ову епизоду испричао нам је сам. После је причао цео логор, већина са задовољством. Смешкао се Лалић, мада се прича могла и трагично завршити.

* * *

Ми смо у логору били подељени на партизане и четнике. Гложили се, мрзели, почеле су и туче када су босанско-херцеговачки четници формирали батинашку групу, која је ноћу малтретирали бивше партизане, пре свега оне из колашинског затвора. Напали су Гојка Дурутовића, Радомира Јанкетића, Миливоја Грандића и Милију Пођанина. Једне ноћи су дошли са намером да туку Лалића. И као у лоше мотивисаној сцени романа, устали су да бране Лалића васојевићки четници. Чак и Божо Лабудовић, из пратеће чете Павла Ђуришића. Васојевићи су викали:

— Сређујте ви своје ствари, а у наше се не мијешајте!

До тада нисам видео Лалића тако револтираног. Сав је дрхтао од гнева. Стално се отимао да се обрачуна са „балијама босанским“, али ми смо га блокирали и смиривали. Понављао сам му да нема са ким да расправља. Међутим, Лалић је био бесан и што га бране четници! И није одолео, довикнуо је свима:

— Можете нас све побити, али револуција ће победити!

Настала је галама. Многи земљаци су се покајали што су га штитили и били су орни за свађу. Тала је дежурни залупао споља у затворена врата спаваонице и галама је спласнула на гуњћање.

А мени је над вревом још звучала изазовна Лалићева изјава:

— Можете нас све побити, али револуција ће победити!

Повукли смо се до кревета и полегали. Одушевљење моје оменила је брига. Ако неко достави Жунгу шта је Лалић казао, а достављача је било, и то добровољних, могу га Немци пребацити у тзв. „Жуту кућу“, куда су за разне кривике преводили робијаше и интернирали их у немачке логоре. Тако су пре месец дана одвели инжењера Сергеја Компањца, Руса, и Јанка Оровића.

Два три дана смо проживели у страху. Цемовић је Лалића примио у болницу. Међутим, инцидент је прошао без последица. Убеђен сам да је достава била. Можда је Миле Жунг оценио да је паметније да ствар заташка. Као професионални војник морао је 1943. увиђати да ће савезници победити. Морао је и размишљати да ће се после рата и одговарати за понашање у логору. Заштита комунисте и писца Лалића могла је бити срачунат улог. А можда је и Цемовић интервенисао. Другачије не могу објаснити.

Очекивао сам да ће после ове ноћи Лалић бити склонији бекству. Он је пажљиво саслушао моју нову информацију да су се Пођанин и Грандић озбиљно припремили, набавили географску карту, узели од мене завоје и лекове, уштедели конзерве из пакета Црвеног крста. Имао је две примедбе: не знамо језик, ни распоред прчких полицијских станица, ни где су јединице ЕЛАС-а, ништа. Поред тога, група од четворице је велика. Тешко је обезбедити да буду данима у истој радној групи, вребајући прилику. И како да четворица побегну са радилишта, а да стражар не примети? Могуће је само двојица. Па и то не гарантује успех. Његов закључак је био: без везе са неким пунктом ЕЛАСА у Солуну не вреди покушавати!

• Његов предлог је био неспорно разумнији. Али мени се учинило да се њему не бежи, или бар не сада. Изненадио ме другим предлогом. Казао је: „Слушај, кришом пишем приповјетку. Ових дана може доћи до претреса, а приповјетка је о шпанском грађанском рату — антифашистичка. Хоћеш ли је узети и сакрити? Санитетско особље вероватно неће претресати, а ако и буду, имаш више погодних места да рукопис склониш“.

Пристао сам, наравно.

Лалић је донео немачке новине, вероватно узете из столарске радионице. У новинама је био рукопис. Чим сам га преузео, јавила се са болом некадашња читалачка страст. Држао сам га у руци као љубавно писмо, једва чекајући да га отворим. Слутећи моју радозналост, Лалић ме замолио:

— Читај сам... Не бих волио да Душан дозна... Има тамо ствари неприхватљивих за његова уверења... Он је овде неоспорно користан, али не заборави — он је богаташки син. Није ни приватно у студентску мензу... И синовац је Филипа Цемовића, јерезовског посланика!

Све је било тако, али не и цела истина.

— И Вуксанов је синовац, — казао сам. И испричао му шта ме је питао у вагону и да је зајецао.*

Михаило се изненади и приупита:

— Је ли могуће?!... Ипак читај кришом и скривај рукопис.

Чим сам ушао у собу, пришао сам свом кревету, до прозора, и отворио новине: на папиру цакова од цемента читко је био исписан текст мастиљавом оловком. Листови савијени и по средини прошивени. Као што смо ми, сиромашни ђаци, правили речнике страних језика. Листови су били једнаки, исечени ош-

* Питао ме да ли сам познавао Вуксана Цемовића. Казао сам да сам слушао два његова реферата на састанцима, кад је живео илегално у беранским селима и његов познати говор на сабору у Заграђу, који се завршио пуцњавом жандамеријске патроле.

— Је ли истина да су певали на стрелишту?

— Истина је. Он, Стево Делевић и Мићовић су певали, а неки талијански војници плакали.

трим ножем, вероватно у столарској радионици. На првој страни наслов: „*На вјетровима*“. Одолео сам искушењу да почнем читати, уз помоћ страха да неко не уђе у собу, и рукопис увукао у ранац, испод веша и других ствари. Али сам се добровољно јавио на ноћно дежурство да бих могао читати.

Прича је почињала у касну јесен 1934. године, у кабинету професора Станојевића, управника Катедре националне историје. Професор и асистент разговарају о убиству краља Александра. Обојица пуше. И поред разлика у годинама и звањима, односи су пријатељски и дијалог толерантан, иако се не слажу у оцени последица краљеве погибије. Професор Станојевић мисли да ће бити драматичне и дугорочне, а асистент Радуновић се изразио метафорично: „Вјетар дигао прашину, али ће се прашина слегнути“. Његов тон одаје да краља не жали. Затим се дијалог води о програму Радуновићевог рада у Цариградском архиву, конкретно — изучавању документата о Првом српском устанку.

Почетак друге главе је писмо Вукашина Радуновића сестри, учитељици у једном селу беранског краја. Из писма, из сећања на кућу, уљаник, реку, планину где је проводио ферије, из вести о себи, животу у Београду, откривају се његова осећања према породици, завичају, и наслућују јунакова уверења, опозициона према власти и друштвеном систему.

У наставку приче описан је Вукашинов сусрет са студенткињом Ланом* пред Коларчевим универзитетом, пре професоровог предавања, и шетња на Калемегдану после предавања. У разговору о његовом студијском боравку у Турској, Лана изражава незадовољство, а Вукшин се шали да се неће оженити булом, и обећава да ће је позвати у Стамбол, да види ту „бању слатку људскога живота“...

Нисам успео да дочитам главу. Болесници обично раније заспивају, а онда се иза поноћи буде, некима се стање доиста погорша, а други се од тога узнемире. Мучно је чекати зору у соби где се јечи, или чека умирање, зато већина, ако и не тражи лек, хоће да поразговара. Међутим, под утиском од приповетке, мислио сам да би Лалић имао најповољнију прилику за писање ако би му чешће давали поштеду. Само нисам могао открити разлог, па сам казао Цемовићу да су радови исцрпљујући, а храна грозна, зато би Лалића требало чешће примати у болницу. Душан се без речи сложио и чак додао да ће му предложити да се храни са болничким персоналом.

Дан-два касније послали смо Тошковића да нађе Лалића и дође са њим. Дошли су тројица: трећи је био Војин Балтић, студент из Равне Ријеке.

* Занимљиво је указати да је Лалић својој унуци дао име јунакиње овог незавршеног дела — Лана.

Пошто су запалили цигарете и попричали о радилиштима, Цемовић је казао:

— Знам да су услови рада робијашки, а храна мизерна, па смо хтели да вам предложимо да се храните са нама... Храна за болеснике је мало боља...

Душан се обраћао Лалићу, иако је говорио у множини.

Лалић је ћутао и гледао цигарету у руци. Изгледало је као да премишља. А онда је погледао саговорника, извио обрве у врх чела и отсечно рекао:

— То би било врло ружно... Зато не само што не прихватам понуду, него ћу вам отворено рећи: *било би поштено да и ви дођете на заједнички казан!*

По тону се осећало да се наљутио. Наљутила га је и сама Душанова претпоставка да би он пристао на такав предлог. И не само зато што није припадао болесничком персоналу, већ што није хтео да се „одваја од народа“.

За овај непријатни разговор крив сам био ја.

После Лалићевог и Балтићевог одласка, Светозар је казао да је Михаило у праву и предложио да се и наш део хране дели болесницима, а ми да идемо на логорски казан.

Био је Света не само изузетно паметан, већ и узорно честит момак. Одмах смо се сложили, и осетили nelaгодност што се раније нисмо сетили да тако поступимо.

Када сам сутрадан стајао са порцијом у другом реду било мије пријатно. Ослабило је осећање кривице, које није настало од тога што радим лакши посао, јер је Цемовић морао бирати за персонал људе који су учили хемију, биологију, хигијену, већ од сазнања да се хранимо боље и имамо засебну собу за спавање.

После ручка, док сам прао порцију на логорској чесми, био сам чак весео. Вода је преко дугог бетонског алова прскала траву, која је упорно расла из утабане земље, уз само корито — зелена пруга. Дошао је и Лалић да опере порцију. У трену веселости, плуснуо сам га прегрштом воде. Он остави порцију па ме зграби и неочекивано се похрвасмо. И тада ме изненадио: био је наизглед слаб, нивисок, танконог, наборена чела, и већ почео да ћелави, а стегао ме као менгелама. Једва сам га савладао, а био сам млађи седам година, у пуној снази, чврст од ратарских радова лети и деветогодишњег свакодневног пешачења од куће до гимназије.

Кад смо се одували, питао ме:

— Јеси ли прочитао?

— Нисам дочитао ни другу главу... кад си наредио да кријем од других. А занимљиво ми је. Знаш, годинама сам читао руске и француске писце, па Дикенса, Хамсуна и Пирандела. Све туђи живот, а код тебе је све наше... од прве стране...

— Ако је то једина добра страна, није добро... Толстој, Горки, Зола, то је свељудски живот, па и наш...

И неочекивано:

— Шта ти паде на памет да студираш право? Дозлабога досадно. Обавезно треба да студираш књижевност!

— Ако останем жив.

— Да!.. Видиш, како и у логору човек покушава да резонује као у нормалним условима живота?

Пожалио се да нема дувана. Нисам имао да му дам.

У дочитаном делу друге главе Вукашин одлази из Београда и путује преко Бугарске за Стамбол. Пролазећи кроз Сливницу, размишља о поразу српске војске, а затим о бици на Марици, којом је почела трагедија словенских држава на Балкану. Обе реминисценције су у складу са његовом професијом.

* * *

Трећа глава приповетке највише ми се свидела. Нарација је дочаравала атмосферу оријента, иако је већ деценију трајала Атагуркова реформа. Нема фесова и фереца, али мујезини су вапили алаху. Град није изветрио од неотуђивих мириса: рибе и катрана на пристаништу, врућих сомуна, шашлика и овчетине по ашчиницама, ошудприсутног духана и кахве по крчмама, даха калдрме улица и сокака. Памтим Вукашинову муку од неуништивог задаха лоја у постељини, чак и кошуља које су после прања „задисале на туркалук“.

Чудио сам се откуд Лалићу, сељачком детету, таква осетљивост на мирисе?! Није се могао за неколико година живота у Београду „погосподити“. А тужно је било друго сазнање: о његовој садашњој муци од смрада свакодневног људског знојења, неспраног веша, ногу, полураспале обуће. Помислио сам: зато он тако страсно пуши — спасава се од разнородне логорске воње!

Описујући Вукашинов рад у архиву, Лалић је дао кроки тројице страних стипендиста. Главатог Бугарина Васила са којим се радо упознао, али је одмах осетио да он не жели да се друже. Риђег Немца (не сећам се имена) који је уживао наклоност запослених и превише гласно говорио са њима, иако је на столу дежурног стајало упозорење: *забрањено нарушавати тишину*. Плавокосог и хитрог Руса Феђу, „цвикераша“, који није редовно долазио у архив. Настојао је да се са њим упозна и успео је да сазна да је чиновник совјетског конзулата. Нарочито је пластично Лалић насликао архивара: постаријег, бледог, подбулог, обријане главе, у црном мантилу, нечујног корака. Доносио му је фасцикле и тражио да потпише да је примио наручена документа, али увек *гестом*, као да је нем или мутав!

Пожутели фермани, бурунтије, дефтери, неки пегави од влаге, неки избледели до нечитљивости, ширили су мирисе мемле и туткала, имао је осећај и руку кроз које су пролазили. А откако је прочитао извештај новопазарског валије о „усољеним

ушима и носевима што у врећама шаље за Стамбол“ као доказ о побијеној раји, сви документи су му „мирисали јаничарски“, како је писао Лалић. Потсећали су га на сечу, паљевине, главе на кољу, и стално на крв... Искрсавали су обезглављени Палалија, Алекса, Бирчанин, хаџи-Ђера, па Чегар и Ђеле Кула, и од навале беса рука је махијално згужвала докуменат.

Од тога се изродио инцидент. Дежурни је пријавио да је лист оштећен. Управник је позвао Вукашина на разговор. Он му је кратко казао да му је од замора и врућине позлило и да је то учинио невољно. Управник га слушао пажљиво, али гледао прижмурсно, слутећи да *каурин* крије главни разлог. Из његова погледа осетио је да га мрзи не толико због оштећеног документа, колико као потомак Срба који су 1804. поткопали, а 1912. срушили његову царевину.

Тим разговором се глава и завршавала.

* * *

Зима је и у Грчкој непријатна. Заређају кише и ветрина. У Солунском пољу ветар је тако хучао да оглунемо, довикујемо се носећи гранате и сандуке муниције. Ветар саплиће кораке, хладан је, поготову кад се ознојимо, а ознојити се морамо, јер стражар не престаје да виче „Лос!“ и „Арбајт!“ Ни он не може да се склони у заветрину, зато је набусит. Само Швабе имају пелерине и чизме, а ми смо у крпелинама логорашким и рад се не прекида ни по јакој киши. Дрхтимо сатима. Сада не могу да схватим како нисмо поскапали! Једва смо чекали ноћ, и одмор недељама, зато смо се ређе и састајали. А некако су нас зима и безизглед краја робовања отуђивали. Једино је долазак мисије Црвеног крста и подела пакета уносила мало разоноде. У пакецима је било и папира (да пишемо породицама!). На једном листу сам нацртао Лалића: необријаног, испијеног лица, проћелавог. Кад је видео цртеж, казао је:

— Нос си увећао на моју штету!

Смејали смо се. Уствари, нос је изгледао већи зато што је Михаило упадљиво омршавио, а памтио је свој некадашњи изглед.

Чувам тај цртеж.

На стоваришту организације ТОТ било је разних врста дрвета. Већих и мањих опиљака од дасака. Једног дана су изазвали мисао: на њима се може резбарити. Одабрао сам липову плочу и оштрим ланцетом изрезбариио мотив Зејтинлика — цркву Светог Ђорђа, чемпресе, а у дну — крстове војничких гробова. Дрворез се свидео болничару Николи Кнежевићу па ме је замолио да га пренесем на његову дуванску кутију, коју су му урадили у столарској радионици. Кад сам на поклопцу урезао поменути мотив, столари су кутију лакирали и лепо је изгледа-

ла. Изрезбарио сам кутију и за Лалића. Примајући поклон, шетски се потсмећуо:

— Биће најчешће празна!

На белој липовој плочи, ретких пруга годишта, изрезбарио сам Христову главу са трновим венцем. Лалићу се рељеф сви-део, али није мотив. Рекао ми је озбиљно:

— Није симбол за наше страдање... Пази да не скренеш ка мистици!

Те опасности, наравно, није било, али његово реаговање открива како је тада био алергичан на све изван сфере револуционарне идеологије, па и на хришћанску симболику.

* * *

Лалић ми је донео и четврту главу приповести. Похвалио се да се сместио на цистерни у дворишту и тамо, по повратку са рада, може да пише неометан од докоњака. Потсетио ме је да не причам о томе, јер би батинаши могли помислити да се крије од њих!

Опет сам помислио: побегао је од смрада!

Почетак главе је био резиме Вукашиновог извештаја управнику Катедре о раду и писма. У извештају није поменуо инцидент у архиву. А у писму је говорио о тешкоћама. Знање турског језика стечено на факултету није било довољно за читање докумената са почетка прошлог века. Мора да листа турско-француске и турско-немачке речнике, а то успорава динамику остваривања пројекта.

Писао је и Лани да не долази. Лакше је њему допутовати у Београд, за славу.

Остали део текста говорио је о Вукашиновим односима са Русом Феђом. У почетку су петком, кад архив није радио, одлазили у шетње. Како је дуже радио у конзулату, Фјодор је знао знаменитости Стамбола и водио Вукашина да разгледају Златни Рог, Аја Софију, царски сарај и музеје. Запазио је да Феђа о игри европских сила око Босфора зна више од њега, иако је тврдио да није историчар. У току шетњи, узгред, интересовао се о друштвенополитичким приликама у Југославији, и Вукашин му је причао. Негативне оцене монархије, грађанских партија и парламентарног живота, положаја интелигенције, сељака, и посебно радничке класе, откривале су његова левичарска политичка уверења.

А Вукашин је желео да што више сазна о „првој земљи социјализма“. И Феђа му је причао о Дњепростроју, Малнитогорску, колхозима и совхозима, пуној социјалној заштити трудбеника, бесплатном школству, развоју науке, новим талентованим писцима, глумцима, музичарима. Одушевљен, Вукашин га је питао да ли би му помогао да из Турске отпутује у СССР, да

види својим очима „нови свет“. Фјодор је одговорио да то „легално није могуће“. Био је тужан, јер је од Босфора Русија била тако близу!

У садржини главе није било ништа ново, ни занимљиво за мене. Међутим, тек после њеног текста схватио сам разлог Михаиловог страховања и захтева да скривам рукопис. Оваква визија Совјетског Савеза, па и сам појам „прва земља социјализма“ били би довољни да га немачка команда логора везаног спроведе у неки логор смрти у Немачкој. А могли су га и стрелати „за комунистичку пропаганду“. Не би ником одговарали, а све остале логораше би уплашили, што је за њих било корисно.

Наравно, и ја бих награбусио да рукопис нађу код мене. Зато сам се озбиљно забринуо. Морао сам га боље сакрити. И довио сам се. Имали смо у болничкој апотеци широких завоја у футролама од масног папира. Повадио сам завоје и делове рукописа, савијен у трубу, увукао у футролу и залепио. Теже сам увукао прву и другу главу, јер су биле ушивене заједно, морао сам листове душмански савити и залепити фластером да се не одвију.

* * *

После капитулације Италије, Немачка команда Солуна преузела је складишта талијанске војске и почела да их преујеђује. Групе логораша које су радиле на томе враћале су се одевене у нове војничке, неки и официрске, униформе, у новим цокулама. Доносили су у талијанским руксацима, наравно узетим из магацина, кошуље, џемпере, топли веш, цигарете, сапун, шећер у коцки. Настала је јагма око убацивања у те радне групе. Најзад смо Светозар и ја упали у једну групу.

У пространом магацину мирисало је на нафталин, да се човек ошамути. Преносили смо упаковане зеленкасте кошуље, џемпере, капе и рукавице. Кусе шињеле за мале цне калабрезе и тосканце, блузе и чакшире. Немачки стражар је немилице јео талијанску чоколаду. Није ни помишљао да опнуди нама, гладним и жељним! И поред све муке, размишљао сам: како је после Шилера, Хердера, Гетеа и Баха настао овакав сој двоножаца. Ко им је одузео душу? Ко их је убедио да су сви други људи *нижа бића*, а они *надљуди*?

Пред подневну паузу, скинули смо логорашка одела и навукли по две кошуље, два џемпера, двоје чарапа, обукли подофицирске униформе од камгарна, и обули нове цокуле, алпинске, са чавлама по ободу ђонова. Покушали смо да преко тога навучемо логорашка одела, али узалуд! Тада сам предложио да и ми узмемо нове ранце и у њих стрпамо блузе и чакшире. Ја

сам додао још једну комплетну униформу, за Михаила. Сад смо успели да навучемо логорашке руво.

Стражар је приметио да смо се неочекивано „угосјили“, али очевидно није жалио талијанско добро. Можда су имали и директиву: боље је да нам дозволе пљачку, него да нам они спремају одела за зиму, на шта смо са статусом ратних заробљеника имали право. А и требали смо им здрави, да ринтамо!

Кад смо се свлачили у нашој соби, било је смеха.

Онај комплет сам однео Лалићу. Намрштио се и није хтео да прими. Питао ме:

— Има ли тамо дувана?

То му је највише требало, иако ја нисам био једини непущач, који му је давао своје следовање цигарета. Убеђивао сам га да су нам топла одела неопходна ако мислимо да бежимо. Ипак, узео је кошуљу, џемпер и чарапе, а униформу одгурнуо руком:

— Личио бих на карабињера! Нећу! Узећу још сапун, ево. . .

* * *

Приликом иокувавања инструмената, палећи шпиритус опрекао сам лице и лежао главе уфалчоване фластером. Чим је чуо, Лалић је дошао да ме обиђе. Питао ме узнемирен, имам ли болова у очима. Одговорио сам гестом да немам. А он се нашао:

— Ако и будеш ружан, ипак ћемо те некако оженити!

— Срећно је прошао, — казао је Никола.

Лалић нам је испричао да већ две недеље ради на немачком новом гробљу. Са ратишта стиже све више изгинулих Шваба. „Изабрали су за гробље брдо, са кога се лепо виде град и залив. Користе гранитне плоче са јеврејског гробља, брусаницама скидају написе на јеврејском и урезају своја имена. Ограђују га каменом оградом, саде зеленило. . . Све по неком идиотском наређењу и плану, као да су у Рајху. . . А ја му предвиђам исту судбину: после рата Грци ће срушити гробље, јаросније него они јеврејско. . .“.

Похвалио се да је по цео дан на чистом ваздуху. А шта је важније, има могућност да поразговара са клесарима и зидарима Грцима. Упознао је и чувара гробља на Зејтинлику, Ђура Михаиловића, који му је причао да Руси напредују, да имају ново оружје „каћуше“ — све руше! „Ђура је патриот, иако му је и отац живео у Грчкој. Каже. . .“.

За тренутак је застао, као да се колеба да ли да настави. Ипак је довршио: „Каже, да је у товору на паради Стаљин рекао? Наша је борба праведна. Непријатељ ће бити разбијен. Победа је наша. . .“.

Заустио је да још нешто каже, али га омео Никола, викнуо је:

— Ја дубоко верујем да ће Руси први укркати у Берлин! Помислио сам: како Стаљин концизно излаже мисли. Три просте реченице — цела стратегија рата.

Никола је питао Лалића, кад већ има сусрете са Грцима, може ли ухватити везу да се бјежи?

— На вријеме си се сјетио, — потсмехнуо се Михаило. Том причом ми стално досађује Јанкетић. А ево смо дочекали децембар, планирајући узпразно... Ко је био одлучан, отишао је!

И оде, да не би наставио разговор.

* * *

Ако се добро сећам, крајем јануара 1944. у логору се про-нела вест да је, на интервенцију владе генерала Недића, немачка команда логора одобрила повратак у Србију логорашима који то желе. Деловала је невероватно. Као права потврда пословице „Родила ми раж, ко у рату лаж“. Ипак, такво узбуђење могла је изазвати још само вест о искрцавању савезника у Грчку! Вест је промечила све групне и индивидуалне планове о бекству. Истина, појавило се неколико контроверзних коментара: да нас враћају у Србију због све чешћих диверзија на прузи Београд—Солун, посебно у моравско-вардарској деоници, али ћемо остати по немачком командом. Да ће повратнике врбовати за службу у тзв. Недићевој стражи. Да ће од логораша — четника формирати јединицу за борбу против партизана. Најзад, да је немачка команда смислила обману, да нас лакше одведе на рад у Немачку!

Све верзије су биле могуће. И све су, сем последње, пружале веће шансе за бекство, о коме смо непрестано размишљали.

Вест је поделила логораше: већина је била за повратак, и већином бивши четници. Али не сви. Доста је било против, јер у земљи се ратовало, а овде се могло извесније дочекати ослобођење. Већина бивших партизана била је против повратка, јер су веровали да је у питању само репутовање за борбу против Народноослободилачке војске.

Цемовић је сазнао став наше команде логора: Пошто Вермахт трпи поразе и на западном и на источном фронту, у тренутку капитулације Немачке боље се наћи у својој земљи него у туђини. Закључак: Треба се пријавити за повратак. Саопштавајући нам то, подржао је став команде. Гледао је у мене, очекујући да се изјасним. Казао сам да је у целој акцији позитивно једино што пружа бољу шансу за бекство. И да ја немам намеру да остајем у Србији, већ да се по сваку цену пробијем за Црну Гору.

Никола се потпуно сложио самном:

— Морам, по цијену живота, да видим шта је са дјецом и женом. Да немам наде у то, не бих мрдао из логора!

Светозар је био збуњен и ћутао, Лукић није био у соби, вероватно се саветовао са својим из Хармакија.

Тих дана се десио сусрет са Лалићем, који је умало помути наше односе. У логорском кругу разговарали смо, група од двадесетак људи. Наишао је Лалић, Цемовић га позвао и питао:

— Шта мислиш, Михаило, о овом плану повратка?

Лалић изви обрве, набора му се опаљено чело, поћута као да премишља да ли да се упушта у разговор. Ипак је проговорио:

— Кад сам могао слободно да мислим и да бирам, изабрао сам да будем комуниста. . . Зато сада не могу да идем у борбу против комуниста. И нећу! . . .

Људи се почеше разилазити, стрепећи од непријатног разговора. Али Цемовић је одговорио:

— Цијеним твоју отвореност и мушку ријеч!

Заостао сам са Лалићем, и идући према касарни казао му:

— Ја ћу се, Михаило, пријавити. Али не идем у Недићеву војску, него да бежим у партизане!

Погледао ме изненађен. Није очекивао такву одлуку. Осетио сам да му је било криво што се нисам са њим посаветовао. Али пошто је знао за моју сталну жељу да бежим, одустао је да ме разуверава. Пели смо се степеницама ћутке. Он незадовољан, ја тужан. . .

А у соби је било ведро расположење. Душан је у шали нудио Свету цигаретом. Распричао се: Само да стигнемо у Србију и спасени смо! Имам у Крагујевцу, Краљеву, Смедереву, посебно у Београду доста пријатеља — колега. Нису ваљда сви нестали. Помоћи ће нам, кад се ишчупамо из логораша, даће нам стара одећа. . . набавити возне карте. . . Само не би требало да се раздвајамо!

Никола је додао да би му било страшно да се развојимо. А Светозар, да у Србији нема никог, и да само уз Душанову помоћ може рачунати да се докопа куће. . . Ја нисам казао ништа, зато што сам одлучио да бежим чим се укаже прилика. А унапред нисам знао где ће се указати: на Косову, у Србији, у Београду, или на некој успутној станици. Али било је јасно да од нас четворице ниједан не мисли да остане у Србији, а то значи ни да ступа у било какву војску. Сви смо хтели кући. *Каква привлачна моћ — кућа!*

Сетио сам се да је Михаило поћутао, пре но што је одговорио Душану. Можда је тада помислио — шта ризикује. Али ипак је решио да каже отворено шта мисли. Импуозантан знак храбрости и поштења. Утолико ми је било теже што сам га разочарао одлуком. Морао сам поново разговарати са њим, да га уверим.

Међутим, Михаило је дошао први. Уместо пете главе, донео је шесту. На питање зашто, објаснио је да у петој неће бити ништа значајно: Вукашинов одлазак за Београд, сусрети са Ланом, Професором и колегама са Катедре. „А у овој је тема — рат у Шпанији. Прочитај и сакриј“. Журио је некуд и отишао.

Нисам успео да поразговарам са њим. Али сам одмах помислио: кад ми је донео *нову главу*, вероватно се нада да сам се предамислио. Или жели да ме побуди да се предамислим? Све ово је повећало радозналост шта пише у новој глави приче?

После дужег колебања, Вукашин је одлучио да каже Фјодору да је члан илегалне КПЈ. Није га изненадио. Фјодор му је после тога почео доносити чланке из „Правде“ и „Известија“ о рату у Шпанији. Касније и исечке из *Билтена*, у којима је било више информација о грађанском рату. Вукашин је са узбуђењем читао вести да готово из свих европских земаља, Америке и Кине долазе у Шпанију, пре свега комунисти, али и многи прогресивни интелектуалци, радници, да бране Шпанску републику од Франкових фашиста. Све чланке је прожимала парола „пролетерског интернационализма“. Фјодор му је признао да из СССР-а одлазе и официри, тајним каналима и под другим именима. „Остављају људи девојке, породице, угодан живот, знају да је много извесније да погину него да се врате у отаџбину, а ипак иду. У томе се види снага идеје! Јер рат у Шпанији није израз само њених друштвених проблема, већ организовани отпор светоке буржоазије идеји социјализма, која се шири из СССР-а...“.

Све је било узбудљиво, јер се слагало са Вукашиновим уверењима.

Синуло ми је: можда ми је Михаило и донео нову главу због овог дела текста?!

Међутим, Лалић је у причи откривао податак, за који нисам знао, и који Вукашин није открио Фјодору: *да је кажњен строгим партијским укором због „слабог држања“ у Главњачи.*

Питао сам потом Лалића, је ли податак тачан?

— Јесте. Знаш, Вукашин је био нежан, слабог здравља, а у Главњачи су га дивљачки тукли по табанима... Мислим да му изривица није била велика... Да је била, сигурно би га искључили!

А овај податак, подједнако са шпанским ратом, мотивисао је јунаково душевно стање, понашање и одлуку. Прво је *спласнуо елан* истраживача. Читање докумената често су прекидала размишљања о Шпанији. Затим се *умањило значај пројекта*, а тиме и *смисао његовог личног ангажовања* у реализацији. У мислима се насртљиво јављао прекор: *У Шпанији људи гину, бранећи идеју, а ја преписујем бурунгије!*

Иако је после рада у архиву обично осећао замор, све теже је заспивао. И једне такве бесане ноћи је закључио: Шпанија је и шанса да се рехабилитујем. Отада је највише размишљао

о плану одласка у Шпанију. Почео је да сања како се већ бори у Шпанији.

Одлучио је да Фјодору повери тајну: Хоћу у Шпанију!

Фјодор га није ни похвалио, нити одговарао. Једино је обећао да га обавести кад совјетски брод буде пловио за Француску.

Тако је и било.

Вукашин се није „раздужио“ у архиву. Али је спаковао исписе докумената, књиге, нешто личних ствари, које му сада нису требале, и предао трговачком представнику фирме Митић (имена се не сећам, а било је), са којим се познавао, и замолио га да пакет преда Лани.

Изненадило ме што није писао Лани, већ сестри у Црној Гори. Али ни њој није писао да путује некуд из Стамбола, мада је знао да ће њена писма стизати на његову адресу.

Завршна сцена: ноћ на пристаништу. Фјодор прати Вукашина. Али се на расстанку не грле, нити Вукашин маше пењући се мостом на брод.

* * *

Иако план о повратку логораша није био празна прича, јер су спискови сачињени, ипак је прошао фебруар, па дуги март, а о одласку се ништа није знало. Почеле су колати сумње да је одлука негде оспорена! Неки од логораша пријављених за повратак већ су се покајали и више би волели да остану. Логор је био извесност, на коју су се навикли, а одлазак неизвесност. За овакво расположење типичан је одговор Цемовићу болничара Лукића: „Не знам гди је горе, овде или у Мачви!“

Отишао сам ускоро до Лалића. Понео му следовање цигарета и — рукопис, који сам чувао. Дувану се обрадовао, а кад је угледао рукопис, казао је невесело:

— Значи, коначно си одлучио да идеш!

— Одлучио сам одавно да бежим, као што знаш. Испустио сам прилику са Грандићем и Пођанином. Надао сам се на Јанкетића, али он је у последње време престао да говори о томе. . . Ово је прилика можда боља од овдашњих. . .

Лалић је мислио другачије:

— Мало је наде да се у Србији повежеш са партизанима. Док сам радио код столара, уграбио бих да прелистам „Ново време“, које је шеф радионице добијао од оне битанге команданта Исидора. По вестима о „сукобима са комунистичким бандама“ види се да партизана има само у Топлици, и нешто мало на планини Кукавици. Остали крајеви Србије су умирени. . . Владају недићевци и четници. . .

— Ипак, тамо опадају две велике препреке: језик и оријентација у простору. . . И не мислим да остајем у Србији. . . Гураћу за Црну Гору. . . Стало ми је много, Михаило, да ми веру-

јеш. Одлазим да бежим у партизане! Сам знаш, сви који нешто вреде у мом нараштају боре се у бригадама. Не могу да се помирим да дочекам крај рата овако, без пушке! Стидео бих се до краја живота. . .

— А ниси помислио да те неко од четника може оцинкарити да си помагао колашиноке робијаше. . . да си се углавном са нама дружио. . . То најпре може урадити неко од бивших болесника! И заглавиш у Србији!

— Морам покушати, Михаило, па шта буде.

Лалић ћутке припали цигарету. Приметио сам да је осетно остарио у току ове године дана, седе му се забелеле на слепочницама, очи упале, боре се намножиле, смежурана му кожа на руци у којој је држао рукопис.

Након ћутања, уздахнуо је и казао ми:

— Ако се пробијеш до Полимља, потражи Сава Јоксимовића и реци му да сам жив. . . И пре одласка да се видимо. Даћу ти мој шињел, топлији је. . . Теби ће више требати.

И пружи ми руку, као да сутра путујем.

А путовање у неизвесност почело је седмог априла 1944. године. Тада смо се растали на дуго.

* * *

У првомајском броју „Сељачке борбе“ за 1947. објављена је Лалићева приповетка, а на супротној страни — моја. То је био повод да ме он потражи преко редакције листа. После празника срели смо се. Он је тада радио у „Борби“, а ја сам био студент славистике и новинар по нужди, јер нисам имао стипендије. У току разговора питао сам га шта је било са рукописом приповетке „На вјетровима“. Испричао ми је: када је, уочи искрцавања енглеских трупа, побегао из логора у ЕЛЛАС, понео је рукопис. Једне ноћи су маршовали по страшној киши и у ранцу се све расквасило. Како је био писан мастиљавом оловком, текст се расплинуо, а многе странице просто су се распале. Није било ни времена ни могућности да га суши, па га је „жртвовао“, како се изразио.

Иако ми је било жао, нашалио сам се:

— Да сам га сачувао, обезбедио бих себи признање наше историје књижевности.

— Не би. . . Слабо је то било написано. . . То ти се онда учинило од глади за књигом, — казао је Лалић.

После овог разговора осетио сам потребу да запишем шта сам памтио из Лалићеве приповести. Наравно, нисам се сећао свега, али сам памтио суштину сижеа и кључне сцене фабуле. Памтио сам доста, мислим, зато што је та прича била једини књижевни текст који сам у рату читао. И што сам Вукашина

